

Ana-Maria BOTNARU

Facultatea de Litere, Universitatea Spiru Haret, București, România

TREI TERMENI ARBORICOLI GENERICI - LEMN, COPAC ȘI POM

Un loc important în terminologia românească a pădurii îl ocupă termenii arboricoli generici, dintre care, pentru articolul de față, am ales trei (doi moșteniți din latină și unul din substrat) - reprezentativi pentru specificul lexico-semantic al domeniului. În cercetarea noastră, perspectiva diacronică este esențială: numai astfel putem înțelege evoluția unor sensuri și specificul local sau regional al unor variante (fonetice, lexicale sau semantice).

LEMN

Lemn - „numirea de arbor pe aici nu e cunoscută la popor, ci el numește totalitatea arborilor cu un cuvânt: lemne” (P. Munteanu, Banat, c. Vermeș) [1].

Etimologia cuvântului este latină: *lignum*. Sensul vechi al lui *lemn* este (i) „arbore, copac” sau (ii) „pom”, așa cum se poate observa în exemplele următoare:

(i) „Tot **lemnul** ce nu face plod bun tăiat va fi și în foc arunca-se-va” (*Evangheliarul lui Coresi* - 1570, Luca 3, 9) [2].

(ii) „Căci ai ascultat glasul muierei tale și ai mâncat din **lemnul** carele poruncisem ție să nu mănânci” (Dimitrie Cantemir - *Divanul lumii* - 1698, Geneza 3, 17a) [3].

Acest sens se păstrează în sintagmele *Strâmbă-lemne*, personaj mito-folcloric având puterea de a frânge copacii, *Biserica dintr-un lemn* (construită din trunchiul unui singur copac). Foarte interesant este compusul *untdelemn*, pe care îl putem echivala cu „ulei de copac” - adică vegetal (calc după slv. *dreveno maslo*).

Sensul se restrânge ulterior la „tulpina și ramurile unui copac”, iar apoi, mai mult, la „trunchiul curățat de ramuri”. În timp, continuă să se restrângă, ajungând să însemne „trunchiul și ramurile unui copac, servind drept combustibil”, și, în sfârșit, la sensul actual, de „substanță solidă, compactă, fibroasă”.

Termenul apare într-o serie numeroasă de compuse reprezentând denumirile populare ale unor plante ierboase sau arbori:

lemn-acru, lemn-alb, lemn-amar, lemn-câinesc, lemn-domestic, lemn-dulce, lemn-pucios, lemn-râios, lemn-sfânt, lemn-tare, lemnul-Domnului, lemnul-Maicii Domnului.

Dicționarele specializate [4] nu înregistrează expresii și locuțiuni cu „arbore”, și foarte puține cu „copac”: *s-a urcat (ca) scroafa-n copac, a sta (a merge, a umbla) copăcel* (= în picioare) sau cu „pom”: *a fi în pom, la pomul lăudat să nu te duci cu sacul*. În schimb, cele cu „lemn” sunt numeroase, dar nu cu sensul vechi al cuvântului, ci cu acela actual:

a dormi lemn (= adânc), *a ajunge la sapă de lemn* (= foarte sărac), *beat lemn* (= foarte beat), *a fi de lemn / ca lemnul* (= a nu simți nimic; a nu ști nimic), *a începe de la lingură de lemn* (= a-și începe viața sărac), *a rămâne ca de lemn* (= a încremeni), *a fi mut ca un lemn* (= a fi foarte tăcut), *a bate în lemn* (= a dori, a spera să nu se împlinească ceva rău), *a căra lemne în pădure* (= a face un lucru inutil).

Termenul este polisemantic și are o familie lexicală relativ bogată: *lemnar, lemnărie, lemnnet, lemnos, lemnșor, a înlemnii*.

Dar relevanța termenului depășește cu mult sfera vocabularului, iar realitatea pe care o desemnează ocupă un loc aparte în cultura și în mitologia populară:

„în formă de lemn de foc, buturugă sacră sau lemn prelucrat de mâna meșterului cioplitor, păstrează urmele arborilor sacri și ale pădurii mitologice. Este considerat materie prin excelență plină de căldură și personalitate (în opoziție cu răceala și indiferența metalului) [...] Lemnul se asociază cu focul sacru; de aceea, focurile rituale se aprind prin frecarea a două bucăți de lemn” [5].

Civilizația românească tradițională este una a lemnului, două elemente foarte importante fiind *casa din lemn* (mai ales în zonele de munte) și *biserica din lemn* (fiind venerate cu precădere acele locașuri sacre construite dintr-un singur arbore).

COPAC

Copac - intră în opoziție (*roditor / neroditor*) cu *pom*, fiind definit ca „arbore care nu dă roade”. În româna veche însă, *copaciu* avea atât sensul de „arbore” cât și pe cel de „pom”, după cum se poate vedea din următorul exemplu: „sâ făcurâ copacii cei roditori și cei sterpi” [6].

Termenul este foarte vechi, anterior separării dialectelor românești (secolele X-XI): el apare și în cele trei dialecte sud-dunărene (arom., megl. *copaci*, istr. *copaŕ*) [7]. În secolul al XVIII-lea, sensul era deja specializat, cu trăsătura „neroditor”. Când în limba română pătrund neologismele, elementele câmpului semantic se reorganizează și își restrâng sfera de folosire.

În privința etimologiei, cuvântul românesc *copaciu* se raportează la alb. *kopaç* - „trunchi de copac”, „bucată de lemn”, ceea ce ne îndreptățește să considerăm că provine din substrat. Un argument în plus: termenul există și în aromână, cu aceeași formă, *copaciu*, și cu sensul „stejar”, „copac”.

De remarcat că majoritatea toponimelor românești [8] conservă forma veche:

Copaciu (If) [9], *Copaci* (Hd), *Poiana Copaciului*, *Crucea din Copaciu* (Bz), *Copăcioasa* (Gj, Mh), *Cerātu de Copăcioasa* (Gj), *Copăcești* (Mh, Vr), *Copăceana* (Iș, Vs), *Copăceni* (Bh, Cj, Db, If, Ph, Vl), *Copăceni-Mănăstirea* (If), *Copăceni Sfântu Ion* (If), *Adunații-Copăceni* (If), *Poiana Copăceni* (Ph), *Copăcenii de Jos* (If).

Există însă și alte toponime de la „copac”, provenite de la forma mai nouă a cuvântului analizat de noi: *Copăcel* (Bh, Bv), *Copăcele* (Cs), *Poiana Copăcel* (Bh), *Copăcelu* (VI).

Menționăm, de asemenea, „ecouri” în hidronimie [10]: *Copăceana*, *Groapa Copaciului*, *Copăcioasa*, *Copăceni*, *Copăcel*, *Copacilor*, și în antroponimie [11]: *Copac*, *Copaci*, *Copaciu*, *Copacea*, *Copăcea*, *Copăcean*, *Copăceanu*, *Copăcianu*, *Copăcescu*.

Forma actuală, *copac*, a fost refăcută din forma *copaci* (interpretată ca formă de plural), evitându-se astfel omonimia singular / plural.

Cu privire la poziția termenului în cadrul câmpului semantic, trebuie subliniat faptul că, față de *arbore*, *copac* are un sens mai restrâns și, de aceea, mai precis. Această relație se încadrează în sistemul general de circumscriere a termenilor vechi, autohtoni, cu sens restrâns și specializat, sferei mai largi a termenilor latini, generalizatori. Dar numai *copac* devine sinonim cu *pom*, mai ales în limbajul urban: ex. „culege mere din *copac*” (niciodată „din *arbore*”).

Vom comenta în continuare răspândirea teritorială a formelor și sinonimelor cuvântului „copaci [pl.]” așa cum reiese din *Atlasul Lingvistic Român pe Regiuni - Muntenia și Dobrogea* [12], harta 412, întrebarea [1300] „În livadă cresc pomi, dar în pădure ce cresc?”.

Pe întreg teritoriul anchetat, răspunsurile predominante sunt: „arbori, arbore” sau „copaci, copac”, acestea formând numeroase arii lingvistice distincte. În multe

puncte de anchetă, subiecții semnaleză sinonimia perfectă a celor doi termeni, fie implicit (prin juxtapunere), fie explicit („sau“) [°677, °681, °749, °793, °799, °887, °889, °893, °897, °898 etc]. Răspândirea teritorială a celor două cuvinte este echilibrată: „arboarele“ moștenit din latină și „copacul“ moștenit din substrat se regăsesc în proporții aproape egale pe harta Munteniei și a Dobrogei.

Unii vorbitori nu fac distincția *roditor / neroditor* – răspunzând „tot pomi“ [°761, °773, °781] sau semnalând o sinonimie care ignoră distincția menționată mai sus: „pomi, pom = copaci, copac“ [°835, °878]. Atunci când fac distincția *roditor / neroditor*, subiecții folosesc un determinant adjectival: „pomi *neroditori*“ [°738], „pomi *sălbatici*“ [°759], „pom *sterp*, pom *pădureț*“ [°769].

O mențiune interesantă este înregistrată în două puncte de anchetă [°757 – „pomi pentru lucru“, °776 – „arbori dă lucru“], unde în explicarea termenului intervine o nuanță care implică munca omului și folosirea lemnului ca materie primă.

Sensul din limba veche: „lemn“ = „copac“, „arbore“ apare fie izolat, ca răspuns unic [°736, °747 – sau „tot felu dă lemne“ – °829], fie prin sinonimie [°683, °735, °809]. Izolat, în extremitatea nord-estică a Dobrogei, se înregistrează forma veche, moștenită din latină, „arbur, arburi“ [°872].

Analizând harta 412, observăm recurența unui alt termen generic – „tufan, tufani“ [°739, °762, °771, °777, °826, °834]. Chiar și atunci când răspunsul conține referirea la o esență precisă – „ștejar“ [°763], „ștejărică“ [°759], cuvântul este folosit tot în sens generic.

Rezultă o serie sinonimică (în sens larg) formată din patru termeni („copac“, „arbore“, „lemn“, „tufan“): primii doi sunt foarte răspândiți, ceilalți având o repartizare teritorială mult mai restrânsă – „lemn, lemne“ (nord-est, nord-vest, sud-est) și „tufan, tufani“ (sud, sud-vest).

POM

Pom – „nume generic pentru orice arbore sălbatic sau cultivat care produce fructe comestibile“ (sublinierea mea, A-MB).

Perspectiva dicronică asupra sensului acestui termen este sprijinită de paremiologie. Zicala „*umblă din pom în pom ca căscatul din om în om*“ confirmă sensul inițial de termen generic – „arbore“ – fără distincția *roditor / neroditor*, care a apărut într-o fază ulterioară.

Cuvântul apare într-o serie de compuse (denumiri populare de plante): *pom alb*, *pom cotei*, *pom nărod*, *pomul ursului* ș.a. Există, de asemenea, câteva sintagme mai recente, de factură culturală și livrescă (calcuri după franceză, unde corespondentul lui *pom* este *arbre*): *pom de Crăciun*, *pomul cunoștinței binelui și răului*.

Importanța termenului în folclorul românesc rezultă din apariția sa în expresii ce denumesc vechi obiceiuri legate de cultul morților: *pomul mortului*, *pomul ospățului*.

Etimologia termenului este latină: *pomus*, -i. Ca și în cazul lui *arbore*, trecerea de la latină la română a însemnat schimbarea genului: de la feminin la masculin. Fructul se numea în latină *pomum*, -i cu pluralul *poma* – moștenit numai în limba română, *poamă* (= „rod comestibil al unor pomi; fruct“). Apare, regional, în compuse: *poame-de-pământ*, *poame-de-runc*, *poamă boierească*. Tot regional, *poame* are sensul de *struguri* (în Moldova) sau de *prune* (în nordul țării).

Cuvântul are o familie lexicală numeroasă (*pomărit*, *pomet*, *pomicol*, *pomișoară*, *pomișor*, *pomiște*, *pomuleț*, *pomuț* > *Pomuț* = *Pomutz*, numele unui celebru general american de origine română, participant activ la Revoluția de la 1848 și la Războiul Civil American).

În final, să adăugăm câteva cuvinte despre relația „copac” – „fruct” – „pom”. În cazul pomilor fructiferi, numele acestora sunt înrudite cu numele fructului [13]: *cireș* (lat. *cerasus*) < *cireasă* (lat. *ceresia*), *piersic* (lat. *malus persicus*) < *piersică* (lat. *persica*), *păr* (lat. *pirus*) < *pară* (lat. *pira*) etc.

În schimb, în cazul copacilor, numele fructului este de cele mai multe ori diferit de cel al copacului. Mai mult, cele două nume pot avea origini diferite, după cum se poate observa din exemplele de mai jos:

- copacul: *stejar* (din substrat) + fructul: *ghindă* (lat. *glans*, -dis)
- copacul: *fag* (lat. *faqus*) + fructul: *jir* (blg., scr. *žir*)

Termenii „copac”, „lemn”, „pom” reprezintă adevărate puncte de reper în jurul cărora se construiește edificiul vast și impresionant al terminologiei arboricole românești, edificiu care ilustrează specificul latin, precum și evoluția în timp a vocabularului românesc.

NOTE:

- [1] apud Hasdeu, Bogdan Petriceicu (1972, 1974, 1976). *Etymologicum Magnum Romaniae* (ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș), București, Minerva.
- [2] Șăineanu, Lazăr (1887). *Încercare asupra semasiologiei limbii române*, București, Tipografia Academiei Române, p. 80.
- [3] *ibidem*
- [4] Vezi bibliografia.
- [5] Evseev, Ivan (1997). *Dicționar de magie, demonologie și mitologie românească*, Timișoara, Amarcord, pp. 223-224.
- [6] Ionescu, Adriana (1985). *Lexicul românesc de proveniență autohtonă în textele din sec. al XVI-lea – al XVIII-lea*, Universitatea București, p. 68.
- [7] Sala, Marius (2005). *Aventurile unor cuvinte românești*, București, Univers Enciclopedic, p. 121.
- [8] Toponimele din acest articol sunt preluate din: Bolocan, Gheorghe (2002). *Dicționar invers al numelor de localități din România*, Craiova, Universitaria.
- [9] Abrevierile notate între paranteze rotunde reprezintă numele județelor din România.
- [10] Hidronimele din acest articol sunt preluate din: Bolocan, Gheorghe & Burci, Iustina & Șodolescu-Silvestru, Elena & Toma, Ion (2006). *Dicționar invers al numelor de ape din România*, Craiova, Universitaria.
- [11] Antroponimele din acest articol sunt preluate din: Iordan, Iorgu (1983). *Dicționar al numelor de familie românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- [12] * * * (2001). *Atlasul lingvistic român pe regiuni: Muntenia și Dobrogea* vol. III, București, Editura Academiei Române.
- [13] Hristea, Theodor (1968). *Probleme de etimologie*, București, Editura Științifică, p. 66.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE:

- * * * (2001). *Atlasul lingvistic român pe regiuni: Muntenia și Dobrogea*, vol. III, București, Editura Academiei Române.
- * * * (1941; f.a.; 1972-1984). *Dicționarul limbii române*, tomul I, partea a II-a, C, București, Universul; tomul II, partea a III-a, *Ladă-lojniță*; serie nouă, București, Editura Academiei, tomul VIII, P.
- Bolocan, Gheorghe & Burci, Iustina & Șodolescu-Silvestru, Elena & Toma, Ion (2006). *Dicționar invers al numelor de ape din România*, Craiova, Universitaria.
- Bolocan, Gheorghe (2002). *Dicționar invers al numelor de localități din România*, Craiova, Universitaria.
- Candrea, Ioan-Aurel & Adamescu, Gheorghe (1931). *Dicționarul enciclopedic ilustrat Cartea Românească*, București, Cartea Românească.

- Dobrescu, Alexandru (coord., 1997). *Dicționar de expresii și locuțiuni românești*, București, Mydo Center.
- Dumistrăcel, Stelian (1997). *Expresii românești*, Iași, Institutul European.
- Evseev, Ivan (1997). *Dicționar de magie, demonologie și mitologie românească*, Timișoara, Amarcord.
- Hasdeu, Bogdan Petriceicu (vol. 1 - 1972, vol. 2 - 1974, vol. 3 - 1976). *Etymologicum Magnum Romaniae* (ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș), București, Minerva.
- Hristea, Theodor (1968). *Probleme de etimologie*, București, Editura Științifică.
- Iordan, Iorgu (1983). *Dicționar al numelor de familie românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Sala, Marius (2005). *Aventurile unor cuvinte românești*, București, Univers Enciclopedic.
- Șăineanu, Lazăr (1887). *Încercare asupra semasiologiei limbei române*, București, Tipografia Academiei Române.

RÉSUMÉ

TROIS TERMES ARBORICOLES GÉNÉRIQUES - LEMN, COPAC SI POM (BOIS, ARBRE ET ARBRE FRUITIER)

L'article présente d'une manière concise la monographie linguistique et extralinguistique de trois termes forestiers génériques (bois, arbre, arbre fruitier) autour desquels se construit l'édifice de notre terminologie arboricole et pas seulement. Pour suggérer la complexité de la question, nous allons considérer leur étymologie, les variations territoriales, l'évolution du sens, la famille lexicale, leurs *échos* dans la toponymie, l'anthroponymie et la phraséologie. Les éléments d'histoire roumaine ancienne, de mythologie et de folklore achèvent la perspective multidisciplinaire sur la place et l'importance de ces termes arboricoles dans le vocabulaire roumain d'hier et d'aujourd'hui.

Mots-cléf: *etimologie, diacronie, lexic, sens, toponim.*